

Струсова, у якому голова товариства радить заснувати нову філію або замінити наявне товариство на філію «Просвіти». Серед 24 засновників філії було вісім священників [2, арк. 5].

Тривалий час головою Тернопільської філії був парох с. Настасова Є. Цурковський, завдяки особистим зусиллям якого на Тернопільщині засновано близько тридцяти читалень. На Тербовлянщині духовенство взяло на себе й організаційні та управлінські функції. Місцеву філію тривалий час очолювали о. Т. Цегельський та о. С. Мохнацький. У Збарзькому повіті першим головою місцевої філії став парох с. Зарубинці О. Заячківський, у селах цього ж повіту Добромірці, Добриводах, Стрівці та інших – філії також засновували представники духовенства [1, с. 60].

Важливим напрямом роботи філії було відкриття читалень по селах, адже сільська читальня була головним осередком духовного та культурного життя сільської громади. На кінець XIX ст. в Східній Галичині функціонувало 816 читалень «Просвіти», а до 1914 р. їхня кількість зросла до 2944 [6, с. 213]. У галицьких селах вони працювали переважно під опікою місцевого духовенства.

Товариству «Просвіта» належить також провідна роль у боротьбі з неграмотністю. Загальновідомо, що майже до кінця XIX ст. у селах Східної Галичини більшість населення було неписьменним. Невміння ані читати, ані писати не раз ставало причиною того, що селяни підписували документи, у яких нібито відмовлялися від своєї земельної власності, що переходила за умовами до поміщика. Досить реалістично ці події відображено в десятисерійному фільмі режисера В. Андрощука «Час збирати каміння», знятому у 1992–1996 рр. Для боротьби з неграмотністю Головний відділ товариства організує курси для населення. До підготовки та проведення цих курсів товариство вирішило залучити професійних педагогів, які б розробили навчальні програми та підготували відповідні підручники. Головна управа «Просвіти» розіслала відповідні запрошення педагогам у Бузьк, Гребенів, Коломию та ін. із пропозицією взяти участь у складанні букварів для навчання неписьменних, а також подати власні пропозиції щодо організації навчального процесу [9, арк. 1].

На курсах також використовувалися книги релігійного змісту, авторами яких були уніатські священники. Ці посібники проходили відповідне рецензування. Так, до шкільної крайової ради було передано рукопис підручника «Літургіка греко-католицької церкви» авторства о. Олексія Торонського – професора реальної школи в Дрогобичі. Митрополитчий ординаріат, який, очевидно, і віддав підручник на рецензування, просив шкільну раду схвалити його, «написавши на зворотній стороні апробаційну клявузулу». Прохання підписав С. Сембратович. Ординаріат вважав, що книга може бути допущеною до навчального процесу, оскільки відповідає вченню церкви [8, арк. 119]. У рецензії на підручник було сказано, що «вона [книжка] написана ясно і понятно, текст збагачений молитвами, а в передньому слові автор наводить цілі псалми». Однак, незважаючи на усі схвальні відгуки, комісія написала щодо підручника деякі зауваження та 89 пропозицій. Її висновком було скоротити рукопис [8, арк. 123–129].

Греко-католицьке духовенство активно вело боротьбу за впровадження української мови в навчальних закладах Східної Галичини. Його починання підтримало товариство «Просвіта», яке в 1871 р. вирішило подати до Краєвого відділу петицію про введення у вищих класах Львівської академічної гімназії української мови. Петицію склав о. Василь Ільницький – директор Львівської гімназії. Ця спроба дала позитивний результат, і в 1874 р. польську мову викладання замінили українською. Головний відділ та філії «Просвіти» намагалися також поширити українську мову в середовищі службовців. Для цього в 1871 р. було запроваджено спеціальні курси. Вони мали на меті дати елементарні знання, тобто навчити читати й писати українською мовою листонош, чиновників та службовців державних установ.

Отже, можна констатувати, що основні напрями українського національно-культурного життя Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. перебували під впливом духовної інтелігенції. Активна культурно-просвітницька діяльність «Просвіти» сприяла пробудженню національної самосвідомості галицьких українців, прискорила процес їхньої етнічної та політичної консолідації. Діяльність товариства також дала поштовх до активізації економічного життя східногалицького регіону, що може стати предметом окремих досліджень.

Джерела та література

1. Вітвицький В. Участь Греко-католицького духовенства в роботі українських громадських організацій Східної Галичини на початку XX ст. / В. Вітвицький // *Визвольний шлях*. – 2002. – Кн. 12 (657). – С. 55–62.
2. Держархів Тернопільської обл., Ф. 294 Філія українського товариства «Просвіта» в Тернополі, оп. 1 Спр. 377. Устав, протоколи и сведения о проведенных собраниях и состояни читальни «Просвита» в Острове Тернопольского повета.
3. Довгошия П. Борщівська «Просвіта»: минуле і сучасне / П. Довгошия. – Т. : Джура, 2003. – 100 с.
4. Історія Товариства «Просвіта». – Л. : [б. в.], 1932.
5. Лозинський М. Сорок літ діяльності «Просвіти» (в 40-літній ювілей товариства) / М. Лозинський. – Л. : Друк. НТШ, 1908. – 72 с.
6. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іванчук [та ін.]. – Л. ; Краків ; Париж : Просвіта, 1993. – 232 с.
7. Савак Б. Сторінки «Просвіти» в Денисові (минуле) / Б. Савак // *Матеріали виступів на святковій академії, присвяченій 120-річчю реєстрації читальні на Тернопільщині*. – Тернопіль ; Козова ; Денисів, 1995. – 51 с.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Ф. 178. Крайова шкільна рада м. Львів оп. 1. Спр. 865. Рецензії на шкільні підручники. 1886 р.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів Ф. 348. Товариство «Просвіта», м. Львів оп. 1 Спр. 347. Запрошення художнику Холодному Петру у м. Львові прибути в канцелярію товариства для замовлення малярських робіт. 1925 р.

УДК 930.1(47+57)

П. Леснича

ВИНИКНЕННЯ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ТОВАРИСТВ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Дослідження присвячене аналізу передумов виникнення та особливостей функціонування громадських товариств у Волинській губернії на початку XX століття. Зроблено спробу виокремити окремі групи товариств за основними напрямками їх діяльності.

Ключові слова: «Тимчасові правила про товариства і спілки», громадські товариства, статут, напрямки діяльності, Волинська губернія.

Paulina Lesnycha. The creating and the main activities of public organizations in the Volyn province in early twentieth century/ Research is devoted to analysis of the preconditions of creating and the characteristics of functioning of public organizations in the Volyn province in the early twentieth century. The author singled out particular groups of public organizations in key areas of their activities.

Key words: «Temporary Regulations on societies and unions», public organizations, charter, activities, Volyn province.

Постановка наукової проблеми. Початок XX століття позначився активізацією суспільно-політичного руху на території Російської імперії, одним з проявів якого стала поява низки громадських товариств та об'єднань. Їх діяльність мала на меті охопити різні сторони щоденного життя суспільства, зокрема такі як благодійність, освіта, культура, дозвілля тощо. Аналіз основних напрямків роботи громадських товариств, що діяли у містах Волинської губернії у 1906–1914 роках, дає змогу не

лише прослідкувати процес зародження та розвитку національної самосвідомості тогочасного соціуму, а й дослідити окремі аспекти міського повсякдення у зазначений період.

Аналіз дослідження проблеми. Серед загальних досліджень щодо означеної тематики варто відзначити монографію російської дослідниці А. С. Туманової [12], в якій автор подає ґрунтовний аналіз напрямів діяльності громадських організацій Російської імперії в зазначений період, а також їхній вплив на формування тогочасного російського суспільства. В сучасній українській історіографії наразі немає узагальнюючої праці з історії громадських товариств початку ХХ століття. Сучасні наукові розвідки та дисертаційні дослідження присвячені діяльності товариства «Просвіта» загалом, єврейському громадському руху, добровільним пожежним об'єднанням тощо [8, 6, 11]. Також варто відмітити праці сучасних дослідників, що присвячені діяльності Житомирської «Просвіти», зокрема А. П. Рацілевича [10].

Мета дослідження полягає у з'ясуванні передумов виникнення та основних напрямів діяльності громадських товариств, що з'явилися після законодавчого врегулювання юридичних підстав для їх функціонування в Російській імперії на початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Революційні події 1905–1907 років відкрили нову сторінку в історії утворення та функціонування громадських товариств та об'єднань у Російській імперії. 4 березня 1906 року був оприлюднений указ за назвою «Тимчасові правила про товариства і спілки», що мали діяти до видання «загального закону» про спілки та товариства. Проект майбутнього закону розроблявся протягом кількох років, але так і не був затверджений. Тож «Тимчасові правила про товариства і спілки» [7] – це фактично перший та єдиний в історії Російської імперії законодавчий акт, який регулював порядок створення і діяльності громадських об'єднань та організацій. Згідно з цим указом товариством вважалося об'єднання декількох осіб, які, не маючи завданням отримати прибуток, обрали спільну діяльність з певною метою, а спілкою – об'єднання двох або декількох таких товариств.

Заборонялось утворювати товариства: а) що переслідують цілі, які суперечать суспільній моралі, заборонені кримінальним законом або загрожують громадському спокою та безпеці; б) керовані установами або особами, які перебували за кордоном, якщо ці товариства переслідують політичні цілі. Встановлювалися й обмеження щодо потенційних членів новоутворених товариств. Так, неповнолітні, а також учні нижчих і середніх навчальних закладів не мали права ні утворювати товариства, ні брати участь у них. Студенти могли засновувати або ж бути членами лише тих товариств, що передбачені статутами вищих навчальних закладів, в яких вони навчалися. «Правила» дозволяли службовцям урядових установ, залізниць, телефонних підприємств загального користування засновувати лише благодійні товариства або товариства для задоволення духовних і матеріальних потреб винятково на підставі статуту, що затверджувався їхнім керівництвом. Відповідний міністр міг закрити ці товариства, якщо вбачав, що їхня діяльність не відповідає статуту. Для відкриття, реєстрації, заборони та закриття товариств і спілок були створені окремі органи – губернські (або обласні) у справах про товариства присутствія.

Хоча товариства і спілки могли бути засновані без «дозволу урядової влади», але у «Тимчасових правилах» детально випишувалася процедура їх створення та реєстрації державними органами. Зокрема, у ст. 17 вказується, що особи, які мають бажання утворити товариство, зобов'язані подати письмову заяву губернатору, яку мало розглянути губернське у справах про товариства присутствіє. У цій заяві має бути вказана мета діяльності товариства, відомості про його засновників, межі його діяльності, місце розташування правління чи розпорядників тощо. До заяви слід було додати статуту у двох примірниках та квитанцію про оплату публікації у «Губернських ведомостях» повідомлення про реєстрацію товариства. Перед засіданням губернського у справах про товариства присутствія губернатор давав розпорядження про надання йому інформації про політичну благонадійність засновників товариства. Про дату і час проведення цього засідання повідомлялося одному із засновників, але його присутність не була обов'язковою.

Проекти статутів, зазвичай, мало відрізнялися один від одного, адже «Тимчасові правила» чітко випишували їх основні положення. У статуті мали бути вказані: а) назва товариства, його мета, межі та методи його діяльності; б) відомості про засновників; в) умови набуття та позбавлення; г) розмір членських внесків; д) склад правління та його місцезнаходження; е) права і обов'язки членів правління; ж) правила ведення звітності; з) можливості внесення змін до статуту. Губернське у справах про товариства присутствіє мало розглянути проект статуту протягом одного місяця. Реєстрація товариства відбувалася шляхом внесення товариства в реєстр, про що повідомлялося у пресі. Суттєві відмінності були лише у формулюванні мети та завдань діяльності того чи іншого товариства.

Варто зауважити, що «Тимчасові правила» також регулювали правове поле діяльності зареєстрованих товариств: дозволялося відкриття окремих установ і закладів, влаштування читань, спектаклів, концертів, базарів, збору пожертв та публічних зібрань, дотримуючись діючого законодавства.

Діяльність товариств і спілок перебувала під контролем місцевої адміністрації та поліційним наглядом. Так, губернатор міг припинити діяльність товариства, якщо, на його думку, ця діяльність загрозувала суспільній безпеці і спокою або мала помітну аморальну спрямованість. Питання про остаточне закриття товариства вирішував не суд, а губернське або міське у справах про товариства присутствіє.

Таким чином, у «Тимчасових правилах про товариства і спілки» чітко були випишані лише обмеження та заборони щодо утворення та функціонування офіційно зареєстрованих товариств, тоді як підстави відмови у реєстрації, призупинення чи заборони їх діяльності були досить розмитими, що дозволяло обмежити принцип свободи товариств і спілок, проголошений Маніфестом від 17 жовтня 1905 року. Та, незважаючи на усі перепони, запровадження «Тимчасових правил про товариства і спілки» дало поштовх до створення цілої низки різноманітних товариств, діяльність яких мала на меті охопити чи не усі сфери повсякденного життя жителів міст Волинської губернії на початку ХХ століття.

Чи не найбільше товариств, що були офіційно зареєстровані на основі цього указу, переслідували благодійні цілі. Серед них переважали благодійні громадські організації, створені євреями для підтримки своїх малозабезпечених чи хворих одновітців. Спектр напрямів діяльності цих товариств був надзвичайно широкий: від підтримки бідних учнів – «Товариство опіки над дітьми євреїв міста Острога», що ставило собі за мету фізичний, моральний та розумовий розвиток дітей [1, арк. 53], до організації їдальні для убогих – «Товариство дешевої їдальні в м. Острозі Волинської губернії для бідних євреїв у пам'ять подружжя Ісаака Яковича і Марії Абрамівни Гермаз з с. Кривіна» [1, арк. 52].

Схожі цілі були й у товариств взаємодопомоги, що функціонували не лише в Житомирі, а й містечках губернії. Умовно їх можна поділити на ті, що об'єднували осіб, пов'язаних спільною діяльністю («Волинське товариство взаємодопомоги римокатолицькому духовенству»), «Товариство взаємодопомоги нужденним учням Волинської школи фельдшерів та акушерок фельдшерських в м. Житомирі», «Каса взаємодопомоги присяжних повірених і їх помічників при Житомирському Окружному суді» [1, арк. 7, 35, 41] тощо) та ті, діяльність яких охоплювала представників певної конфесії (до прикладу, «Товариство взаємодопомоги бідним при Житомирському Євангелічно-лютеранській парафії» [1, арк. 54]. До цієї групи слід також віднести страхові каси, що діяли на засадах товариств взаємодопомоги у Рівному, Кременці, Радзивилові та у кількох інших повітових містах.

Окремо слід виділити благодійні товариства, які ставили перед собою мету допомогти жінкам, котрі потрапили у скрутне становище. «Християнське католицьке товариство жінок-працівниць Dzwignia» діяло у Житомирі та мало на меті «підвищення розумового та морального рівня» своїх членів [1, арк. 14]. Слід також згадати «Житомирське товариство захисту жінок», в проекті статуту якого, зокрема, йшлося про підтримку тих жінок та дівчат, що «бажають залишити аморальне життя» [3, арк. 3]. І хоча це

товариство так і не розпочало свою роботу, та основні положення його статуту дають важливу інформацію про проблеми повсякденного життя волинського соціуму початку ХХ століття.

Впровадження в життя «Тимчасових правил про товариства і спілки» стало поштовхом і до легалізації товариства «Просвіта» на території Російської імперії. Так, у лютому 1907 року Волинське губернське у справах про товариства присутствія зареєструвало статут «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі», що декларувало поширення своєї діяльності на усю Волинську губернію [1, арк. 8]. Метою Житомирської «Просвіти» було «допомагати розвиткові української культури і першочергово просвіті українського народу його рідною мовою». Відповідно до цього товариство ставило перед собою завдання видавати книги, часописи тощо українською мовою, створювати свої бібліотеки, читальні, книгарні, а також влаштовувати публічні лекції і читання, просвітницькі курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави та інші заходи, що мали сприяти піднесенню культурного рівня населення. Варто зауважити, що свою роботу «Просвіта» провадила не лише серед міської, а й серед сільської людності [9, С. 3].

За період існування «Українського товариства «Просвіта» в Житомирі» (1907 – 1912 роки) у губернському центрі за його безпосередньою участю було відкрито бібліотеку-читальню, регулярно влаштовувалися українські вистави та концерти, літературно-музичні вечори, щорічно відзначалися пам'ятні шевченківські дати тощо. Оскільки діяльність товариства мала яскраве проукраїнське забарвлення, то й реакція влади не забарилась, і воно було ліквідоване у квітні 1912 року відповідним розпорядженням губернатора за «антиурядове спрямування» [1, арк. 8].

Просвітництвом займалися й інші товариства. До прикладу, діяльність «Рівненського літературно-артистичного товариства» передбачала допомагати поширенню літературної, музичної, сценічної та художньої освіти у Рівному [1, арк. 68]. Широку мету свого функціонування декларувало «Артистичне товариство в місті Луцьку». Воно «зобов'язувалося виконувати кращі твори вокальної та інструментальної музики всіх націй і віків, влаштовувати музичні зібрання, літературні вечори, лекції з теорії та історії музичного та драматичного мистецтва», а також організовувати художні виставки та спектаклі [2, арк. 3].

Створювалися також товариства, які займалися організацією розважальних заходів для своїх членів. Вони об'єднували людей за спільними інтересами. Так, «Житомирське комерційне зібрання» ставило перед собою завдання влаштовувати бали, маскаради, танцювальні, музичні та літературні вечорів, драматичні вистави, а також ігри в карти, лото тощо [1, арк. 26]. Останнє, зокрема, іноді і ставало причиною закриття такого типу товариств (приклад, клуб за назвою «Житомирське мисливське зібрання» був закритий через азартні ігри в карти) [1, арк. 25].

Окремо слід виділити товариства, діяльність яких була спрямована на розвиток фізичної культури населення. Так, «Житомирське товариство любителів фізичних прав» ставило собі за мету влаштування приміщень для заняття гімнастикою, фехтуванням, стрільбою; відкриття школи з плавання, бігу на лижах, катання на ковзанах тощо [1, арк. 11]. Схожі завдання мало також «Волинське гімнастичне товариство «Сокіл», основною метою функціонування якого було «фізичне удосконалення та поширення ідей фізичного розвитку в ширших колах населення» Волинської губернії [1, арк. 64].

Варто також згадати про «Волинське фотографічне товариство», метою діяльності якого було «сприяння успіхам фотографії та шляхів вивчення, розробки і поширення наукових, технічних і художніх знань, що стосуються фотографії, як серед членів товариства, так і серед публіки; вивчення природи і побуту Волинського краю шляхом влаштування спеціальних екскурсій і видання добутих фотографічних матеріалів» [5, арк. 1], а також про «Радзивилівське шахове зібрання», яке ставило перед собою завданням теоретичне і практичне вивчення шахової гри, поширення її та об'єднання шанувальників шахів [1, арк. 45].

Особливу увагу дослідників привертає наявність добровільних пожежних товариств, поява яких, за влучним твердженням А. Томіленка, викликана «нездатністю владних структур організувати надійний захист від вогняної стихії в повітах та волостях» [11, С.41]. З цієї причини, зокрема, було створене «Луцьке Вільне пожежне товариство», діяльність якого передбачала гасіння пожеж та загалом протидія виникненню пожежонебезпечних ситуацій у межах міста Луцьк та його околицях [1, арк. 78]. Такі ж товариства діяли і у ряді інших міст та містечок Волинської губернії.

Існували також товариства, метою діяльності яких було сприяння благоустрою своїх населених пунктів (до прикладу, «Товариство благоустрою містечка Чуднова», яке, однак, було ліквідоване через прояви «єврейського націоналізму») [1, арк. 50].

Підозра у прихованій чи явній пропаганді національної (не російської) культури часто ставала причиною відмови у відкритті чи ліквідації уже діючих товариств. Так, чеська громада прагнула надати своїм землякам можливість отримати якісну освіту. Зокрема, в 1910 році відбулася спроба створити «Здолбунівське чеське благочинне та просвітницьке товариство», завданнями якого (окрім усього іншого) було влаштування музеїв, колекцій, виставок, читалень, бібліотек тощо, а також надання матеріальної допомоги тим чехам, що вирішили повернутися на Батьківщину. Товариству було відмовлено в реєстрації у зв'язку з тим, що воно «має на меті духовний розвиток чеської народності», що нібито веде до «поглиблення початків національної ворожнечі» [4, арк. 7, 35]. Зі схожим формулюванням було відмовлено і в заснуванні «Товариства опіки над бідними жінками і дітьми євреїв міста Кременця».

На протипагу таким об'єднанням влада охоче підтримувала створення проурядових товариств, які, як ішлося в статутах «Житомирського патріотичного товариства» та «Почаевского союза Русского Народа», мали на меті «протидію революційним та анархічним спрямуванням на знищення монархічної влади» [1, арк. 3] та «розвиток народної російської самосвідомості» [1, арк. 40].

Висновки. Отож, початок ХХ століття ознаменувався появою цілої низки громадських товариств, що стало можливим після оприлюднення «Тимчасових правил про товариства і спілки», які врегулювали законодавчі підстави створення та функціонування громадських організацій та об'єднань. Піднесення національної свідомості окремих народів Російської імперії лише сприяло цьому процесу.

Статуту товариств є важливим джерелом для дослідження означеної проблеми, адже подають цілісну картину причин їх створення та мету майбутньої діяльності. Це дозволяє провести умовну типологізацію та виокремити серед усього масиву організацій, створених на підставі «Тимчасових правил», кілька груп, об'єднаних спільними завданнями свого функціонування: благодійні товариства, товариства взаємодопомоги та страхові каси, культурно-освітні товариства та товариства, що ставили перед собою мету урізноманітнити дозвілля своїх членів. Окремо слід згадати про громадські об'єднання, діяльність яких була спрямована на забезпечення безпечного та зручного функціонування міст (пожежні товариства та товариства, створенні для вирішення питань з благоустрою), а також ті, статуту яких декларували своїм основним завданням проурядову роботу серед населення. Саме останнім влада не чинила жодних перепон на шляху їх існування, тоді як культурно-освітні товариства ліквідовувалися за наявності найменших підозр у антиурядовому спрямуванні їх діяльності.

Джерела та література

1. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО), ф. 329, оп. 1 спр. 3.
2. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 12.
3. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 14.
4. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 45.
5. ДАЖО, ф. 329, оп. 1 спр. 122А.
6. Доценко В. О. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / В. О.Доценко ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. - Київ: [б. и.], 2005. – 20 с.

- Именной высочайший указ Правительствующему Сенату о временных правилах об обществах и союзах // Российское законодательство X–XX вв. Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. В 9-ти томах. Т. 9. – Москва. – 1994. – С. 208
- Коробка М. Становлення та розвиток українських товариств «Просвіта» як осередків національно-культурного відродження (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / М. Коробка // Етнічна історія народів Європи. – 2014. – Вип. 42. – С. 142 – 148.
- «Просвіта» товариство (Житомир). Статут українського товариства «Просвіта» у Житомирі. – Житомир, 1907. – 17 с.
- Рацілевич А. П. Діяльність житомирської «Просвіти» (1907–1912) у контексті українського національного руху на Волині / А. П. Рацілевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. – Київ: Вид. Центр КНЛУ, 2004. – Вип. 9. – С. 19 – 25.
- Томіленко А. Г. Діяльність добровільних пожежних товариств на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / А. Г. Томіленко // Збірник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2000. – Т.5: Історичні науки. – С. 39 – 42.
- Туманова А. С. Общественные организации и русская публика в начале XX века / А. С. Туманова – Москва: Новый хронограф, 2008. – 320 с.

УДК 94 (477.82) «18» : 338.439 [663.3+63.4]

С. Мартинчук

ОСНОВНІ ПРОМИСЛОВІ ЗАКЛАДИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Проаналізовано розвиток промисловості Волинської губернії на початку XX ст. З'ясовано фактори, які впливали на темпи економічного зростання у цьому регіоні. Розкрито діяльність найбільших промислових підприємств.

Ключові слова: Волинська губернія, економічний розвиток, промислове виробництво.

It was analyzed the development of industry of Volyn province at the beginning of the XX century. There were found out the factors that affected the rate of economic growth in this region. It was revealed the activity of the biggest industrial enterprises.

Key words: Volyn province, economic development, industrial enterprise.

Аналіз досліджень проблеми. Промисловий розвиток українських губерній на початку XX ст. став об'єктом вивчення багатьох істориків, зокрема Олександра Реєнта [20], Тетяни Лазанської [8], Івана Гуржія [6], Олени Прищепи [19]. З останніх робіт можна виділити дослідження розвитку переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX ст. Миколи Москалюка [9-11]. Серед публікацій з історії промисловості Волині на увагу заслуговують також роботи Олега Гордуновського [5], Віктора Павлюка [16], Нелі Романок [21] та Ярослава Цецика [23].

Мета запропонованої розвідки – на підставі дослідження архівних джерел і наукових праць проаналізувати основні промислові заклади Волинської губернії за галузями виробництва на початок XX ст.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початку XX ст. Волинська губернія залишалася аграрним краєм. Незважаючи на таку ситуацію, на Волині спостерігалася тенденція до зростання кількості промислових підприємств. Станом на 1900 р. в краї працювало 30 промислових закладів, на яких було зайнято понад 100 робітників [3, арк.1-10]

Найбільш помітне місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії посідала харчова промисловість, насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво і винокуріння. Переважна частка підприємств цієї галузі продовжувала існувати на базі великих дворянських маєтків [19, с. 98]

Станом на початок XX ст. через губернію проходило ряд залізничних колій, зокрема, у 1902 р. розпочався рух поїздів по залізниці Київ – Ковель, що зумовило й зростання кількості промислових підприємств. Так, упродовж 1880–1912 років у Житомирському та Овруцькому повітах кількість фабрик та заводів зросла вдвічі, а випуск промислової продукції за її вартістю – майже в чотири рази [23, с. 89].

Щодо розміщення великих промислових підприємств по повітах, то варто зазначити, що у Житомирському повіті функціонувало сім великих підприємств, з яких п'ять спеціалізувалися на виробництві цукру. Родині Терещенків належали два найкращих заводи, що розміщувалися в містечку Червоному та селі Коровниці. До обох заводів належали соціальні об'єкти: добрі лікарні та школи, чого не можна сказати про Янушпільський цукровий завод, де розміщувалася незадовільно обладнана лікарня, а школи не було взагалі, хоча у 1912 р. цей завод виробляв найбільше продукції – на 1 647 тис. руб. [3, арк. 5-6]. Ще дві цукроварні знаходилися в містечку Андрушівка та селі Іванків. Досить передовим у технологічному плані був завод в Іванкові, де директором був московський інженер-технолог, а всі робітники мали застраховку в разі нещасного випадку на виробництві.

Окрім великих цукрових заводів, у Житомирському повіті було ще два підприємства з числом робітників понад 100. Зокрема, у Житомирі працювала тютюнова фабрика та селі Вигонки – скляний завод, виробничі потужності яких були значними, а оплата праці робітників залишалась низькою: на тютюновій фабриці – від 1 руб. 20 коп. до 2 руб. на місяць [3, арк. 9-10].

У Новограді-Волинському повіті виділялося п'ять великих підприємств: у Корці та селі Новоселиця – цукроварні, у селі Острожець – цигарково-паперова фабрика, в Городниці – фарфоровий, а в селі Кам'яний Брід – фаянсовий заводи. Розвиток фарфорово-фаянсових підприємств ще з першої половини XIX ст. забезпечувався наявністю місцевих покладів каоліну і дров, конче необхідних як палива для виробництва фарфору й фаянсу завдяки обширним лісовим масивам. На початку XX ст. були засновані Коростенське, Олевське та інші фарфорові виробництва. На Волині виготовлялось понад половину українських виробів із фарфору й фаянсу, тому губернія була центром виробництва цієї продукції в Україні [21, с.24].

В Заславському повіті знаходилися цукрові заводи у містечку Шепетівка, селах Клембівка та Кременчуки, власником яких був граф Й. А. Потоцький. Цікавим є той факт, що управлінський персонал на всіх заводах складався з австрійських підданих. Ці підприємства не мали соціальної інфраструктури. Технічне оснащення заводів Й. А. Потоцького у Заславському повіті було застаріле, чого не можна сказати про його цукровий завод у Корці. У селі Понінки цього ж повіту розміщувалася паперова фабрика, при ній працювала державна однокласна школа на 64 учні. Величезна суконна фабрика у Славуті, відома ще від середини XIX ст., продовжувала поставляти свою продукцію на загальноросійський ринок. Її робітники при виході на пенсію могли отримувати від 30 до 60 руб. на рік [3, арк. 5-6]. Із наближенням Першої світової війни держава збільшила замовлення на виробництво сукна. Так, 1911 р. його обсяг досяг майже 2,5 млн. руб. Підприємство мало свої склади в Москві, Санкт-Петербурзі, Варшаві [21, с.25].

У селах Городище Рівненського повіту та Великий Олексин знаходилися Житинський та Шпанівський цукрові заводи, обсяг виробництва яких сягав 2 590 тис. руб. Зокрема, Житинський завод був єдиним у Російській імперії за унікальним способом виробництва, коли цукор добувався з патоки шляхом стронціаніту у вигляді цукрового стронцію. У Степані та селі Орусеві працювали лісопилні заводи та паркетні фабрики, які виготовляли якісний та дорогий вартісний паркет.

У Старокостянтинівському повіті було три цукрових заводи (у містах Старокостянтинів та Красиліві, у селі Фрідрихівка).

Після введення у 1895 році державної монополії на продаж і виробництво спиртних напоїв саме в містах зосереджувалися очисні винні склади, куди надходила вся вироблена в місцевій окрузі алкогольна продукція. Так, у 1905 році серед галузей міської промисловості виробництво на очисних складах за сумою виробленої продукції було провідним у Житомирі, Новограді-Волинському, Острозі, Луцьку, Кременці, Овручі [19, с. 106].